

UTJECAJ RATNIH POSLJEDICA NA GOSPODARSTVO SLAVONIJE I SRIJEMA

Sažetak

U radu je autorica opisala ratne posljedice na gospodarstvo Slavonije i Srijema nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije te dala osvrt na stanje u poljoprivredi, prometu, obrtu, trgovini i industriji u dva desetljeća nakon završetka Prvoga svjetskoga rata u novonastalom Kraljevstvu SHS, odnosno Kraljevini SHS. Posebice se osvrnula na agrarnu reformu i kolonizaciju Slavonije i Srijema i posljedica na cjelokupno gospodarstvo.

Ključne riječi: *ratne posljedice, gospodarstvo, Slavonija, Srijem, dva desetljeća nakon 1918.*

ZLATA
ŽIVAKOVIĆ-
KERŽE*

UDK:

338(497.5)“1918/1930”

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno: 30. listopada

2014.

* Dr. sc. Zlata Živaković-Kerže, znanstvena savjetnica, Hrvatski institut za povijest – Zagreb, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, zkerze@yahoo.com

1. Ratne posljedice

Godina 1918. i završetak Prvoga svjetskog rata bili su prijelomni za europsku, ali i za hrvatsku povijest; hrvatske zemlje su za rat dale oko 500.000 ljudi od kojih je 100.000 poginulo. Materijalna razaranja i žrtve bili su golemi jer je rat bio totalan.¹ Promijenio je svijet i označio kraj jednoga razdoblja. Između ostaloga, imperijalni su sustavi u Istočnoj Europi nakon Velikoga rata nestali, na političkome zemljovidu Europe prestala je postojati multinacionalna, multikulturalna i multireligijska Austro-Ugarska Monarhija pa se iz Beča više nije vladalo ni Hrvatima ni Poljacima.² Stvorena je nova jugoslavenska državna zajednica³, tj. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1921. god. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno od 1929. god. Kraljevina Jugoslavija, u kojoj su očuvani hrvatski prostori⁴. Jer da je unatoč porazu Monarhija očuvana, hrvatsko područje zasigurno bi bilo rascijepljeno i to bi bila, više nego sigurno, trajna podjela. Ovako se dogodilo najbolje jer je najveći dio hrvatskih zemalja okupljen unutar jedne države pod istim sustavom. Umjesto Beča, prijestolnice Monarhije u kojoj su Hrvati bili među najmalobrojnijim i najsiromašnijim narodima, sada je glavni grad postao Beograd i Hrvati su u novonastaloj državi bili po broju stanovnika drugi, kao i po gospodarskoj snazi (bogatstvu). Nestalo je Sabora, bana, autonomije Hrvatske i Slavonije, no sve su hrvatske zemlje, osim onih koje su ušle u sastav Kraljevine Italije, sada bile povezane u istome sustavu.⁵ Tako je nova država okupila u svojim granicama krajeve s različitim obilježjima ekonomsko-socijalnih odnosa koji su oblikovani u vremenu prethodnoga odvojenog razvoja. Stoga su prve godine i desetljeće nakon 1918. god. prolazili pod znakom gospodarske nestabilnosti, oskudice, društvenih i političkih previranja, a ratne su posljedice ostavile dubok trag na cjelokupno gospodarstvo Hrvatske, pa tako i Slavonije i Srijema. Na teško gospodarsko stanje utjecali su loše pripremljena i provedena agrarna reforma, propast brojnih gospodarskih subjekata čiji su vlasnici bili veleposjednici, neki sada nakon propasti Monarhije strani državljani, te neprimjerena

¹ Usp. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 47.

² Usp. Tvrtko Jakovina, *Trenuci katarze – Prijelomni događaji XX. stoljeća*, Zagreb, 2013., str. 25, 26, 31, 32.

³ Kraljevstvo/Kraljevina SHS nastala je 1. prosinca 1918. ujedinjenjem „Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca“. Početkom 1929. promijenila je naziv u Kraljevina Jugoslavija. (Vidi opširnije: Ljubo Boban, *Hrvatske granice 1918 - 1991*, Zagreb, 1992., str. 14-16.)

⁴ Hrvati su 1918. mogli ostati bez mnogo toga, a u konačnici su izgubili samo otoke Lastovo, Cres, Lošinj, poluotok Istru i grad Zadar. Rijeka je Rapallskim ugovorom 1920. trebala postati slobodna država, ali je četiri godine potom Rimskim ugovorima postala talijanska.

⁵ Usp. T. Jakovina, n. dj., str. 28.

unitarističko-centralistička politika novoga centra novonastale države. Najočitiije obilježje gospodarstva nove države bila je izrazita razlika u razvijenosti – Slovenija, Vojvodina (Bačka, Banat) i Hrvatska u slivovima rijeka Save i Drave (Slavonija i Srijem) bile su razvijene, a ostatak države nerazvijeni dio. U Kraljevstvu SHS izmiješali su se europski, balkanski i azijski tip ekonomskoga života.⁶ Bio je to početak države koju su mnogi nazivali versailleskom tvorevinom iako je nastala znatno prije završetka pregovora s poraženim zemljama.⁷

Stoga promatrajući cjelokupnost situacije, gospodarski krugovi Slavonije i Srijema, nakon ujedinjenja jugoslavenskih naroda i zemalja, morali su svoja djelovanja prilagoditi novonastalim okolnostima.

2. Slavonija i Srijem nakon rata i gospodarske posljedice ulaska u novu državu

Prateći poslijeratna zbivanja u Osijeku, središtu Slavonije, i srijemskome središtu Vukovaru može se uočiti da su oba grada dočekala završetak Velikoga rata s očuvanim gospodarskim potencijalom – rata tu nije bilo, ali i s velikim nezadovoljstvom građana iscrpljenih ratom. Istodobno područje Slavonije i Srijema bremenito je i prožeto ratnim posljedicama najočitijim u prvim poslijeratnim godinama – mnogo je ranjenih te povratnika s ratišta kao i udovica i ratne siročadi, mnoge su novine prestale izlaziti, mnoga društva prestala djelovati, prijeratne stranke gotovo da su u potpunosti nestale, mnoge su investicije propale... Slavonija i Srijem, stoljetna hrvatska područja, našla su se u novoj državnoj tvorevini, tj. Kraljevstvu SHS, odnosno Kraljevini SHS, u kojoj se mnogo toga promijenilo, posebice u gospodarstvu jer je tada, tj. u vrijeme stvaranja Kraljevstva SHS, osnovna ekonomska proturječnost bila nesklad između povijesne nužnosti provođenja industrijalizacije zemlje i njezina nesposobnost da tu industrijalizaciju izvede. To je područje od tada postalo pogranično; dravsko područje u prvim poslijeratnim godinama postaje granično prema Mađarskoj i gubi istaknuto trgovačko, obrtničko, prometno i ino značenje preko kojega se trgovalo od sjevera prema jugu, od istoka prema zapadu i obratno. To se uvelike u prvim poslijeratnim godinama odrazilo na poslovanje i djelovanje slavonskih i srijemskih gospodarskih krugova u uvjetima prijelaznoga gospodarstva, sklapanja trgovačkih ugovora sa susjednim državama, nove porezne, prometne, carinske, novčane i ine politike.⁸ Naime

⁶ Usp. D. Bilandžić, n. dj., str. 90.

⁷ Usp. T. Jakovina, n. dj., str. 29, 30.

⁸ Usp. Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Zagreb, 1991., str. 254, 279, 280; D. Bilandžić, n. dj., str. 90.

dotadašnja središta bivše Austro-Ugarske Monarhije (Beč, Graz, Budimpešta, Pečuh, Villany, Barcs, Trst i drugi gradovi i mjesta) s kojima su bili povezani unutrašnjim trgovinskim, bankarskim i inim vezama našla su se odjednom s druge strane državne granice, tj. u inozemstvu, a strana područja Srbije, Crne Gore i Makedonije postaju tuzemstvo. Doduše, u takovim se okolnostima razvijenom hrvatskom gospodarstvu i kapitalu⁹ nudilo tržište bez konkurencije, a radna snaga je bila izrazito jeftina. Ali kod uređenja nove države nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije trebalo je riješiti aktualna pitanja u svezi s prijelaznim gospodarstvom, sklapanje trgovačkih ugovora sa susjednim državama, urediti porezna, prometna, carinska, novčana i druga pitanja. Sve se to izravno doticalo interesa slavonskih i srijemskih gospodarstvenika koji, unatoč prijeratnoj razvijenoj industriji, obrtu, trgovini i bankarstvu, u novoj državi nisu došli do pravoga izražaja jer da bi se prikrilo nesolidno stanje u gospodarstvu, državni su se organi miješali u pitanja proizvodnje, potrošnje, radnih odnosa i izvozno-uvozne politike, a poreznom politikom nastojali su doći do što većih sredstava iz bivših dijelova Austro-Ugarske Monarhije koji su plaćali mnogo veće poreze nego uži dijelovi Srbije. Promijenili su se i dotadašnji uvjeti života, pa se u narednim godinama cjelokupno gospodarsko djelovanje temeljeno na stoljetnoj tradiciji moralo u gospodarskome poslovanju (trgovačkom, obrtničkom, industrijskom, novčarskom, prometnom i dr.) prilagoditi novonastalim uvjetima u Kraljevstvu/Kraljevini SHS. Bilo je potrebno, ali u smjeru koristi srbijanskih krajeva, sjediniti četiri različite vrste novca koje su postojale prije rata – krune u zemljama bivše Austro-Ugarske Monarhije, dinare u Kraljevini Srbiji, perpere u Kraljevini Crnoj Gori, turski novac u Sandžaku i Makedoniji te srpski dinar pretvoriti u novu valutu. Naime značajan je bio problem unutrašnje vrijednosti austrougarskoga novca, odnosno toga novca (krune i forinte) prema drugoj valuti (srpskom dinaru) te način prijelaza od toga obezvrijeđenog novca k zdravoj valuti. Najviše je novim vlastima zadavala brige kruna, novčanica bivše Austrougarske banke, koja je najviše bila u optjecaju u cijelome Kraljevstvu SHS. U procesu stvaranja jedinstvenoga novca izvršena je 1920. zamjena novčanica koja je išla na štetu bivših krajeva Austro-Ugarske Monarhije. Naime valutni i financijski stručnjaci u Beogradu odlučili su se na zamjenu 4 : 1, pa se za stari srpski dinar dobio jedan novi dinar, a vlasnici kruna su za četiri stare krune dobivali jedan novi dinar. Stoga od 1921. radnici u Hrvatskoj sa 120 do 150 kruna tjedno nisu mogli uzdržavati obitelj.¹⁰

⁹ U 1919. godini od ukupnoga jugoslavenskog kapitala u hrvatskim je rukama bilo 60,43%, slovenskim 20,72%, a u Srbiji samo 5,84%. (Vidi opširnije: D. Bilandžić, n. dj., str. 90.)

¹⁰ Usp. Zlata Živaković-Kerže, „Prilagodba osječkih gospodarskih krugova na novonastale (ne)prilike (Osvrt na dva desetljeća nakon 1918.)“, *Zbornik radova 1918.*, Zagreb, 2010., str. 257-260; D. Bilandžić, n. dj., str. 90.

U novoj državi cijelo to vrijeme postojale su nade da agrarna struktura pruža povoljne uvjete za uspješan razvoj kapitalizma, prije svega jeftinom radnom snagom, sirovinama i očekivanim porastom kupovne moći stanovništva. Doduše, najveću masu akumulacije za industrijalizaciju nije mogla osigurati sama industrija jer je zapošljavala svega 8,6% ukupno zaposlenoga stanovništva; radništvo je malobrojno – svega oko 700.000 ljudi. Glavni izvor akumulacije za industrijalizaciju mogla je dati jedino poljoprivreda, odnosno seljaštvo koje je činilo 80% stanovništva, a taj udio je davao sliku nerazvijenosti te zemlje¹¹. Naime u Kraljevstvu/Kraljevini SHS s 2.000.000 uglavnom sitnih gospodarstava, malim tržišnim viškovima, zastarjelim oruđima za rad, doduše u Slavoniji i Srijemu je 1920. bilo moderne tehnologije – 65.000 sijačica i 9.300 žetelica, poljoprivreda nije mogla dati svoj udjel industrijalizaciji zemlje. Istodobno je seljaštvo, zbog svoga velikog broja, bilo glavni potencijalni kupac industrijskih proizvoda i izvor regrutiranja radništva i inteligencije.¹² Dok se u razvijenijim zemljama odvijao snažan proces deagrarizacije, tu se od 1921. do kraja toga desetljeća seljaštvo povećavalo. Stoga su krajem 20-ih godina 20. stoljeća mnogi upozoravali na položaj, potrebe, svjesne i/ili nesvjesne interese seljačkoga, najbrojnijeg, dijela stanovništva zbog akcija hrvatskoga seljaštva (i u Slavoniji i Srijemu) pod vodstvom braće Antuna i Stjepana Radića, i to zbog doprinosa razvijanju nacionalne svijesti hrvatskoga naroda na tadašnjoj sceni sudaranja političkih subjekata.¹³

3. Agrarna reforma i kolonizacija

Novonastalu državnu tvorevinu obilježavali su brojni bremeniti problemi. U svemu tome golem utjecaj imala je slabo pripremljena i loše provedena agrarna reforma¹⁴, koju je najavio 6. siječnja 1919. regent Aleksandar Karađorđević u *Manifestu naroda* da se „odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetstva i veliki posedi. U oba slučaja zemlja će se podeliti među siromašne zemljoradnike, s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima.“¹⁵ Taj je regentov proglas

¹¹ Udio poljoprivrednoga stanovništva je u SAD 21%, u Nizozemskoj 20%, Francuskoj 29%, Danskoj 30%, Čehoslovačkoj 33% itd.

¹² Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija*, Zagreb – Samobor, 2005., str. 101; D. Bilandžić, n. dj., str. 90-93.

¹³ Usp. P. Sabrina Ramet, *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918. – 2005.*, Zagreb, 2009., str. 87-93; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1995., str. 153-155; D. Bilandžić, n. dj., str. 95, 96.

¹⁴ Provodit će se sve do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine, ali ni tada nije bila završena.

¹⁵ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. – 1919.*, Zagreb, 1920., str. 229.

stanovništvo, tj. seljaštvo, Slavonije i Srijema dočekalo s nadom skoroga ostvarenja, to više jer je vukovarski odvjetnik Ivan Paleček, pristaša Jugoslavenske demokratske stranke pod vodstvom Svetozara Pribičevića, imenovan hrvatskim banom.¹⁶

Provedba agrarne reforme bila je političko pitanje provedeno pod pritiskom seljaštva koje je tražilo podjelu veleposjedničke zemlje. Stoga je vlast u Beogradu, sučeljena s nužnošću promjena vlasništva nad zemljom, 25. veljače te godine donijela *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*. Njezinom provedbom bitno su mijenjani agrarno-posjedovni i društveno-gospodarski odnosi jer davanjem zemlje u najam nastojalo se riješiti neke od izvora nezadovoljstava. Zapravo se time vlast izravno umiješala u privatno vlasništvo, a zbog raznolikosti u demografskoj i posjedovnoj strukturi dijelova Hrvatske, koja je bila velika, važnost agrarne reforme nije bila jednaka za sve. Njezino provođenje izmijenilo je strukturu posjeda u Slavoniji i Srijemu, ali i strukturu stanovništva toga kraja. Agrarnu su reformu gotovo stalno provodili radikali.¹⁷

Istodobno se shvaćalo da su završetak Prvoga svjetskog rata i poraz Austro-Ugarske Monarhije uvjetovali u Hrvatskoj, pa tako i u Slavoniji i Srijemu, agrarnu revoluciju (nasilno zauzimanje zemlje, pljačke i paljenje dvoraca i gospodarskih zgrada na veleposjedima) te da je njezina snaga bila jača gdje su suprotnosti bile veće između agrarnoga producenta i agrarnoga rentijera.¹⁸ Sve do 1918. u nekim krajevima zemlje očiti su bili degenerirani ostatci feudalizma te agrarna reforma nije provedena do kraja uslijed, već spomenutoga, nejednakog razvoja pojedinih dijelova, te su i nadalje postojali agrarni problemi kao i problem agrarne reforme, problem države. Naime pored *gladi za zemljom pridolazi još jedna glad, koja sve više dominira selom, a to je glad za poljoprivrednim inventarom*.¹⁹

Slijedile su do kraja 1919. uredbe i naredbe kojima je država pokušala preuzeti potpuni nadzor nad provedbom agrarne reforme i stekla moćno oruđe političkoga pritiska nad seljaštvom.

Davano je veliko značenje agrarnoj reformi jer je njome valjalo postići, osim temeljnih političkih, i neke nacionalne, socijalne i gospodarske ciljeve. Pri provedbi agrarne reforme politički je cilj smirivanje nezadovoljnoga seljačkog stanovništva, najbrojnijega i najopasnijega za novi poredak. Seljaštvo je bilo izmučeno ratom u

¹⁶ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, „Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918-1945. godine“, *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., str. 238.

¹⁷ Usp. Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918. – 1941.*, Zagreb, 1997., str. 121-130; M. Kolar-Dimitrijević, „Na slavonsko-srijemskom razmeđu...“, str. 241, 242.

¹⁸ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, „Nezaposlenost u Hrvatskoj...“, str. 101.

¹⁹ Veselin Masleša, *Književnik*, hrvatski književni mjesečnik, br. 6, Zagreb, 1931.

kojem je podnijelo stradanja; još su bila živa sjećanja na Prvi svjetski rat, pa ih se nekako moralo smiriti, a najpogodnijim sredstvom pokazalo se obećanje vlasti da će im podijeliti zemlju. Hrvatski je seljak naime više od svega cijenio zemlju, hraniteljicu koja mu je osigurala opstanak, pa je to i pokazivao u nemirno vrijeme izražavajući da ne poštuje nikakve zemljišno-pravne odnose. Stoga se, da otkloni socijalne nemire, poredak spašavao agrarnom reformom. Seljaštvu gladnom zemlje i vlastima odgovaralo je da se gotovo sve veleposjednike proglasi stranim zemljovlasničkim elementom i tuđincima, premda je ponajprije bilo riječi o plemstvu koje je stoljećima čuvalo hrvatsku državnu tradiciju i branilo njezine granice od navala sa svih strana. Osnovno je bilo oslabiti gospodarsku moć veleposjedima.²⁰ U Slavoniji i Srijemu, gdje je bilo mnogo zemlje, nalazilo se dvadesetak velikih posjeda. U Srijemu su najveći posjedi pripadali grofovima Eltz u Vukovaru, Khuen-Balassi u Nuštru, knezu Odescachiju u Iloku i dr., te u Slavoniji grofovima Pejačević u Retfali, općini nedaleko od Osijeka, Našicama i Virovitici, Adamović-Čepinski u Čepinu, Normann u Valpovu i drugi veleposjedi. Navedene grofovske obitelji bavile su se agrarnom proizvodnjom te uzgojem goveda i svinja, a neki i plemenitih pasmina konja, te proizvodnjom plemenitih vina. Dio njih se usmjerio i prema industrijskoj preradi poljoprivrednih proizvoda. Imali su mlinove, ciglane, a neki i kudeljare i tvornice špirita. Prema navedenim uredbama njihova se zemlja već od proljeća 1919. pa nadalje grabila i davala u zakup; u prosjeku oduzeto im je do dvije trećine ukupne površine zemljišta. Od 5. svibnja te godine zabranjeno je siromašnim zemljoradnicima iz sjeverozapadne Hrvatske naseljavanje Slavonije, Srijema, Bačke i Banata da bi se plodna zemlja tih područja sačuvala za solunske dobrovoljce i koloniste iz pasivnih krajeva Srbije. Naime agrarna reforma, koju je nova vlast shvaćala promjenom posjedovnih odnosa, najprije se pretvorila u grabež veleposjedničke zemlje, a potom u podjelu zemlje *jugoslavenskim dobrovoljcima* odlukama županijskih povjerenstava; imala je i socijalni cilj jer je trebala zemljom namiriti bezemljaše ili siromašne seljake, ali pod uvjetom da su privrženi vlasti, pa se očito socijalni cilj često miješao s političkim. Iako se isticalo da će se zemlja davati invalidima, udovicama, ratnoj siročadi i drugim osobama, zemlja se nije davala tim slojevima društva ako su postradali na strani Austro-Ugarske, već samo onima koji su u ratu bili na strani Srba i stradali u srpskim *ratovima za oslobođenje*.²¹

²⁰ Usp. Z. Živaković-Kerže, „Rat i međuraće od 1914. do 1941.“, *Čepin*, Osijek, 2009., str. 86.

²¹ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, „Na slavonsko-srijemskom razmeđu...“, str. 241, 242; Z. Živaković-Kerže, „Rat i međuraće od 1914...“, str. 86, 87.

Provođenje agrarne reforme i kolonizacije, u uvjetima tek stvorene države u kojoj se suprotstavljaju različiti interesi, nije bilo nimalo jednostavno. Već nakon najave agrarne reforme bilo je jasno da se veleposjedi u Slavoniji i Srijemu neće moći održati, te je seljaštvo navalilo na zemlju i šume veleposjeda. Podjela zemlje u zakup uslijedila je u jesen 1920. i davana je na četiri godine, i to na temelju naredbe Ministarstva za agrarnu reformu od 6. srpnja 1920. izdane u sporazumu s Ministarstvom unutrašnjih djela o *ispravku popisa interesenata agrarne reforme* koja je objavljena u *Narodnim novinama* 19. srpnja te godine. Pri tome nitko nije imao pravo obrađivati zemlju dok mu Povjerenstvo Ministarstva za agrarnu reformu dotičnoga kotara (glede Slavonije i Srijema kotara u Osijeku, Vukovaru i dr.) *ne odredi, tj. preda zemlju na korištenje*. Zemlja je davana u zakup na temelju *listina interesenata te nakon što je zakupnina za godinu 1920. plaćena*. Oni koji zakupninu nisu platili, nisu ni dobili zemlju. Kolonizacija je bila sastavni dio agrarne reforme; imala je jasan nacionalni (velikosrpski) cilj. Prednost pri kolonizaciji imali su dobrovoljci iz uže Srbije, oni koji nikada nisu živjeli na prostorima uz Dravu, Savu i Dunav. Pri tome je dodjela zemlje bila samo priprema za izmjenu sastava stanovništva u Slavoniji, Srijemu, Baranji, Bačkoj, Banatu i Bosni jer je kolonizacija jednako nedjeljiva od agrarne reforme i dobrovoljačkoga pitanja. Pri tome su dobrovoljci imali prednost pri kolonizaciji i pri davanju zemlje iz agrarne reforme. Na zemlju raskomadanih veleposjeda trebalo je naseliti nacionalno svjestan i otporan element (Srbe velikosrpski raspoložene, a svakako pravoslavne). Naime dobrovoljcima je zemlja kao kolonistima bila obećana tijekom Prvoga svjetskog rata. Ministarski savjet odlučio je još na Krfu 29. veljače 1917. *da svaki jugoslavenski dobrovoljac, koji se borio u srpskoj vojsci protiv neprijatelja, po svršetku rata dobije 5 hektara plodne zemlje za naseljavanje*. S obzirom na broj dobrovoljaca, svakako je Srbija već tada računala na teritorijalno proširenje na račun Austro-Ugarske Monarhije.²² Kolonisti su utjecali na mrvljenje njemačke i mađarske nacionalne manjine u Podunavlju i Podravini.²³ Osim što su raskomadani posjedi dodijeljeni kolonistima, zemlja je dana na obradu i mjesnim interesentima, tj. siromašnim seljacima i nadničarima na veleposjedima. Cilj kolonizacije bila je postupna priprema uključivanja tih krajeva u Srbiju. *Uredba o dobrovoljcima* davala im je pravo na pomoć u novcu, hrani, ogtjevu te prednosti pri prijemu u državnu ili samoupravnu službu.²⁴

²² Usp. Z. Šimončić-Bobetko, n. dj., str. 88, 89, 141; Z. Živaković-Kerže, „Rat i međuraće od 1914...“, str. 87.

²³ Usp. Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb, 1953., str. 125, 145.

²⁴ HR – Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS) – 40, Upravna općina Čepin, kutija 22, Razno, Upitnik, 17. 1. 1936.; kutija 25, Popis upitnih araka općine Čepin (selo) za godinu 1931.

U posljednjih pet godina minuo je najjači val socijalnih nemira i otklonjena je opasnost od izbijanja pobune/nereda te kada se novi poredak učvrstio, stvorena je nova agrarna politika u kojoj su prevladali politički interesi. Mijenja se prvotni cilj agrarne reforme uz kolonizaciju, koja je trebala izmijeniti demografsku strukturu krajeva uz Dunav, Dravu i Savu, nastojao se tada zaštititi preživjeli veleposjed. Njegovi vlasnici, pa tako i veleposjed, više nisu bili opasni novom poretku. Kako bi se preostale veleposjednike, kojih je bilo relativno malo, držalo pod nadzorom, stvoren je agrarni provizorij kojemu je bio cilj zaštititi veleposjed i izigrati agrarnu reformu i njezine korisnike. Površina koja je ostavljena bivšemu vlasniku sve više se povećavala te se otkupom zemlje nakon 1925. veleposjedniku osiguravalo stjecanje novca za daljnje vođenje vlastitoga veleposjeda kao i za reorganizaciju prema industrijalizaciji.²⁵ Doduše, plemstvo je razvlašteno uz tvrdnju da su strani državljani, povećan je maksimum zemlje. Pod utjecajem agrarne krize koja je u Hrvatskoj počela 1926. godine te uz otežanu prodaju poljoprivrednih proizvoda i snižavanje cijena žita i stoke, dvije godine potom prodaja zemlje u Slavoniji i Srijemu gotovo da je prestala, pa su zemlju nekih veleposjeda vlasnici prodavali i nekoliko godina, a mnogi su pregovori o tome završili neuspjehom jer je u hrvatskih seljaka novca bilo sve manje. Naime iznenadni pad cijena poljoprivrednih proizvoda izazvao je nestajanje glavnoga izvora akumulacije, tj. vlasnici poljoprivrednih posjeda nisu više mogli namirivati obveze iz preuzetih zajmova kod banaka, seljaci su ostali bez kupovne moći jer su morali prodati dva do tri puta više proizvoda za nominalno isti dug, odnosno iste industrijske proizvode, što je gotovo potpuno unazadilo trgovinu; smanjili su se profiti u industriji te djelomično i nestali izvori za proširenu reprodukciju, stoga industrija i obrt nisu također mogli vraćati zajmove bankama u koje su nahrupili ulagači te povlačili svoje uloge. Zbog svega toga banke su postale nelikvidne te je ubrzo došao i val velike svjetske ekonomske krize 1929. godine pa je gospodarska propast bila potpuna.²⁶

4. Promet, trgovina, obrt, industrija

Iako su svi društveni slojevi mnogo očekivali od novoga državnog ustroja i poretka, privid blagostanja bio je očit u prvim poslijeratnim godinama jedino u prometu Dunavom, koji je bio življi nego promet željeznicom, koja nije imala vagona, lokomotiva ni ugljena za pogon. No, vrlo brzo dolazi do izražaja slabljenje prometnih veza Vukovara sa Zagrebom, Osijekom i Ilokom. Uočava se da su ranije važne željezničke pruge

²⁵ Usp. Z. Šimončić-Bobetko, n. dj., str. 90; Z. Živaković-Kerže, „Rat i međuraće od 1914...“, str. 87, 88.

²⁶ Usp. Z. Šimončić-Bobetko, n. dj., str. 131, 132, 136; D. Bilandžić, n. dj., str. 94.

presječene novim državnim granicama (primjerice pruga prema Budimpešti, Beču ili prema drugim gradovima unutar bivše Monarhije) kao i to da su kod uređenja Kraljevstva SHS slavonski gospodarski krugovi zapostavljeni jer Drava kao granična rijeka nije dovoljno korištena. Prikupljeni porezi, koji su iznimno veliki, odlaze izvan Hrvatske, ne grade se ni ceste ni željezničke pruge, a ceste se popravljaju kulukom.²⁷

Opisano prestrukturiranje agrara također se odrazilo i na nepoljoprivredne djelatnosti, pa je npr. važnost izvoza žitarica postala mnogo manja nego prije rata. Zbog toga su se slavonski i srijemski trgovci, obrtnici i industrijalci morali prilagođavati novonastalim poslijeratnim okolnostima forsirajući svoj geopolitički, agrarni, trgovački, prometni i industrijski položaj. Pri tome gradovi u Srijemu (Vukovar, Ilok, Vinkovci, Županja) i Slavoniji (Osijek, Belišće, Našice, Požega, Virovitica) svoje gospodarstvo postupno usmjeravaju prema unutrašnjem državnom tržištu, ali su se koristile i mogućnosti prometovanja ljudi i roba između Podunavlja i Sredozemlja.²⁸

Negativne posljedice poratnoga stanja odrazile su se i unutar trgovine: prekinuti su tradicionalni, stoljetni trgovački putovi slavonskih i srijemskih trgovaca, a i kupovalo se samo najnužnije. Izvozni poslovi povezani s izvozom drva, vina i kože u tome poslijeratnom razdoblju vrlo su nesigurni zbog prestrukturiranja svjetskoga tržišta i zbog nemogućnosti Kraljevstva/ Kraljevine SHS da carinskim i bilateralnim sporazumima osigura trgovcima sigurniji plasman proizvoda. Trgovina žitom u Slavoniji i Srijemu uvelike je opala nakon osnutka privilegiranoga izvoznog dioničkog društva koje je otkupljivalo žito po određenoj cijeni.²⁹

Gotovo cijela akumulacija kapitala slavonskoga i srijemskoga područja prolazila je kroz novčane zavode, pa se u poslovanju najvećih banaka i štedionica uočava veliki optjecaj novca na tome području. Najsnažniji zavodi i nadalje su osječka Hrvatska zemaljska banka (centrala je prebačena u Zagreb 1920. promijenivši ime u Jugoslaven-ska banka) i podružnice Prve hrvatske štedionice koje su postupno preuzimale slabije novčane zavode. (Doduše, sa slomom hrvatskoga privatnog bankarstva oko 1930. oslabile su te banke.) Sredinom 20-ih godina 20. stoljeća nastala je i nestašica novca, što je također negativno djelovalo na sveopći trgovački promet. Novčani zavodi počeli su raditi s visokim kamatama i velikom oprežnošću, što se naveliko osjećalo u trgovačkim krugovima. Naglo je opao izvoz zbog zatvaranja svih zemalja. Prekinut je i izvoz žita u Austriju koja se, zbog nesolidnoga našeg izvoza, okrenula drugim tržištima. Doduše,

²⁷ Usp. Državni arhiv u Osijeku (dalje HR-DAOS), fond Trgovačko-obrtničke komore (dalje TOK), kutija 16., predmet 8298./1918.; kutija 17., predmet 26./1918.; M. Kolar-Dimitrijević, „Na slavonsko-srijemskom razmeđu...“, str. 240.

²⁸ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, „Na slavonsko-srijemskom razmeđu...“, str. 249, 250.

²⁹ Usp. isto, str. 250.

najveću korist od domaće poljoprivredne proizvodnje imali su trgovci i obrtnici od kojih su se seljaci opskrbljivali. Od 1927. opada i izvoz drva, što je posebice naštetilo gospodarstvu Slavonije i Srijema, ali i Kraljevini SHS. Naime taj je izvoz godinama bio najsigurniji državni izvoz jer je $\frac{3}{4}$ zemlje bilo prekriveno šumama koje su se u međuratnome razdoblju sjekle mnogo više nego što je to koristilo, međutim tim je sječama bila pokrivena nezaposlenost u vrijeme drvene konjunktura. Radnici seljaci radili su tijekom zimskih mjeseci na šumskim radovima dopunjujući tako svoj skromni proračun. Ljeti su pak radili u obližnjim ciglanama (npr. u Osijeku, Vinkovcima, Vukovaru...) ili pilanama (npr. u Belišću).³⁰

Ratno, ali doduše kratkotrajno, i poslijeratno vrijeme dalo je trgovini drugu karakteristiku; umjesto poštene *legalne* trgovine stupila je na snagu *ilegalna* lančana trgovina koja je odmah počela *prljavu igru* pobijanja cijena i *guranja* robe iz trgovina (dućana) na gubitak i dug. Nastupilo je i vrijeme skrivanja robe da se tako stvori dojam nestašice roba na tržištu i omogućiti povećanje cijena. Sve se to u desetogodišnjem poslijeratnom razdoblju negativno odrazilo unutar trgovanja i trgovine te je u gradovima i trgovištim (Donjem Miholjcu, Osijeku, Vukovaru, Vinkovcima, Županji i dr.) stanje u toj gospodarskoj grani *obilježeno borbom za opstanak*. Pa ipak u tome su uspjele većinom veletrgovine, a to potvrđuju registracije (otvaranje/zatvaranje) u trgovačko-obrtničko-me registru.³¹

Trgovina je usko povezana s obrtom, i to u brojnim granama. Obrtnici su prerađivali tekstil, kožu, metal, staklo, drvo i dr. izrađujući pri tome odjeću, rublje, šešire, obuću, različitu kožnu robu, pokućstvo, alate, drveno i metalno posuđe, tj. robu široke potrošnje. Po obrtničkim strukama u gradu prevladavali su tzv. odjevni obrti, a slijedili su prehrambeni, ugostiteljski obrti, metalni, građevni, drveni i ostali. Obrtnici su svojim radom nastojali proširiti ponudu obrtničkih proizvoda i usluga. Bili su kožari, mesari, krojači, postolari, pekari, staklari, optičari, pletači, elektroinstalateri, limari, zidari i drugi. Unosili su i tehničke novine te otvarali urarske, zlatarske i draguljarske radionice. Struktura obrtništva bila je uvjetovana potrebama stanovništva. Obrtnici su vodili radionice s jednim pomoćnikom, dvojicom ili trojicom pomoćnika. U cjelini gledajući, stanje pak u obrtu u poslijeratnome razdoblju obilježeno je teškim položajem

³⁰ Usp. Z. Živaković-Kerže, „Prilagodba osječkih gospodarskih krugova na novonastale (ne)prilike (Osvrt na dva desetljeća nakon 1918.)“, *Godina 1918.: Prethodnice, zbivanja, posljedice*, zbornik radova, Zagreb, 2010., str. 202, 203.

³¹ Usp. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), Depozit br. 36 (1949.), Rukopis, S. Cuvaj, Povijest trgovine, obrta i industrije., Kutija 1., Svezak 2., 300.; Z. Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve: Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. – 1918.*, Osijek, 1999., str. 9-13.

srednjega i maloga obrtništva. Samo pojedina maloobrtnička poduzeća, pretežno u vlasništvu Židova, prerasla su u veleobrte uključivanjem pogonskih i drugih strojeva; najvećem broju obrtnika to nije uspjelo, te su vodili tešku bitku s industrijskom i inom proizvodnjom. Posebice je bilo *teško* u obrtu jer je centralizirana državna vlast Hrvatskoj ukinula *autonomnu skrb i brigu oko razvoja obrta*. Sve je ukazivalo i na zastoj jer se novoustrojena država usmjeravala prema uvozu inozemnih obrtnih proizvoda.³²

Istodobno su se, zbog raznovrsnih okolnosti, neke do tada slabije razvijene gospodarske grane razvile, npr. mesna industrija u vrijeme velike potražnje stočarskih proizvoda ili tekstilna industrija koja je u Osijeku pokazala uočljiv napredak. Naime zahvaljujući jeftinoj radnoj snazi (raspad veleposjeda, agrarna reforma i agrarna kriza ostavili su veliki broj seljaka bez dovoljnih sredstava za život te su krenuli prema gradovima u potrazi za zaradom) i niskim proizvodnim troškovima tekstilni proizvodi su se uspješno plasirali na tržište Kraljevstva/Kraljevine SHS i dobro prodavali u vrijeme slabe kupovne moći domaćega potrošača. I sitna kemijska industrija u koju se ubrajala industrija boja i lakova, industrija sapuna i svijeća poslovali su neovisno o postojećem uvozu nastojeći godišnje proširivati asortiman proizvedene robe. Prava industrijska proizvodnja sapuna započela je u Osijeku 1921. godine otvaranjem *Jugoslavenske tvornice sapuna Georg Schicht* (nakon Drugoga svjetskog rata „Saponia“), kao tvornice za toaletni sapun i kozmetička sredstva, kada se domaća proizvodnja oslobađa konkurencije velikih tvornica sapuna u sjevernim dijelovima bivše Austro-Ugarske Monarhije i kada se na domaćem tržištu smanjuje uvoz sapuna.³³

Obilježje gospodarstva bilo je u tome što je država postala vodeći činitelj u gospodarstvu kao što je već ranije postala u uvozu i izvozu. Stoga je na državnoj razini, pa tako i u Slavoniji i Srijemu, izostalo osnivanje novih gospodarskih poduzeća, a samo su državne ustanove, odnosno državne privilegirane banke (Narodna banka, Hipotekarna banka, Agrarna banka, Zanatska banka, Poštanska banka) mogle regulirati gospodarstvo, odnosno zaposlenost.

Umjesto zaključka

U desetljećima nakon Prvoga svjetskog rata gospodarska politika Kraljevstva/ Kraljevine SHS štitila je sitni obrt, porezom znatno opterećivala industrijsku proizvodnju, zaključivala obveze o otpremi velikih količina sirovina i polufabrikata čime se

³² Usp. *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I., Zagreb, 1913., str. 498-500.; Z. Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve ...*, str. 44-56.

³³ Usp. DAOS, *Vodič kroz arhivsku građu* 22 PO/229; 24, PO/232; 57 PO/242; 58PO/230; Z. Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve...*, str. 93.

domaćoj industriji, pa tako i onoj u Slavoniji i Srijemu, uskraćivala zarada kod prerade i pripremljavanja proizvoda, što je smjer suprotan gospodarsko-političkim tendencijama industrijskih i novčarskih zemalja jer je usmjeren protiv industrijalizacije, a to se može protumačiti ne samo kao pogrešna gospodarska politika nego i kao znak gospodarske nesamostalnosti države, njezine podložnosti inozemnim kapitalima.³⁴

Istraživanja vode svakako do spoznaje da su posljedice teritorijalno-političke rekonfiguracije europske karte nakon Prvoga svjetskog rata na ovome prostoru morale biti višestruko stresne. Glede Slavonije i Srijema, područja agrarne proizvodnje te prehrambene industrije, područja koja su iz Austro-Ugarske Monarhije ušla u sastav Kraljevstva/Kraljevine SHS, bila su prave drame. Osijek je na primjer bio središte snažne mlinarske industrije, a uz Nagykaniszu u zapadnoj Ugarskoj (Mađarskoj) središte i jednoga od dvaju najvećih paromlinova u ugarskome dijelu Monarhije čijem je trgovačkomu poslovanju bila temeljna pogodnost zaštićeno unutrašnje bescarinsko područje. Tomu osječkom „Union“ paromlinu nestanak toga bescarinskoga područja promjenom političke karte Europe onemogućena je gospodarska uspješnost njegovih kapaciteta meljave od 30 vagona žita dnevno, pa se njegova likvidacija javila početkom 30-ih godina 20. stoljeća kao logična posljedica, ne i osamljena u tim godinama i ne samo zbog promjene na političkoj karti Europe ako ne zanemarimo burne promjene na polju svjetske agrarne proizvodnje i prehrambene industrije, spomenute već u svezi s djelovanjem velike ekonomske krize tridesetih godina.

³⁴ Ferdo Čulinović, *Državna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, Zagreb, 1959.

EFFECTS OF WAR ON THE ECONOMY OF SLAVONIA AND SYRMIA

Abstract

In this paper, the author describes the effects of the World War I on the economy of Slavonia and Syrmia after the collapse of the Austro-Hungarian Empire, with an emphasis on the situation in agriculture, transport, trade, commerce and industry two decades after the end of the war in the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, i.e. the Kingdom of SHS. The author particularly refers to the agrarian reform and colonization of Slavonia and Syrmia and their effects on the overall economy.

Key words: *war effects, economy, Slavonia, Syrmia, two decades after 1918*